

LOCHINBEK AHMADALIYEV,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

PO'LATJON QAYYUMIY TAZKIRALARIDA FIROQIY IJODINING YORITILISHI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qo'qon adabiy muhitining vakillaridan biri Do'st Muhammad Firoqiy hayoti va ijodi, uning ushbu adabiy muhitda tutgan o'rni, shoir devoni, "O'zbek adabiyoti namuna daftari", "Xo'qand tarixi va uning adabiyoti", "Tazkirai Qayyumiy" kabi tazkiralarda shoir adabiy faoliyati qay darajada ochib berilganligi, uning ijodi yuzasidan matnshunoslik va adabiy manbashunoslik sohasi yuzasidan amalga oshirilishi zarur bo'lgan masalalar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Qo'qon adabiy muhiti, tazkira, antologiya, devon, she'rlar to'plami, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik, avtograf qo'lyozma.

Аннотация: В данной статье рассматриваются жизнь и творчество одного из представителей литературной среды Коканда Дост Мухаммада Фироки, его место в этой литературной среде, книги поэта "Примерная тетрадь узбекской литературы", "История Коканда и его литература", "Тазкирай Кайюми" показывает, насколько раскрыта литературная деятельность поэта, вопросы, которые необходимо решить в области текстологии и литературного источниковедения относительно его творчества.

Ключевые слова: литературная среда Коканда, тазкира, антология, деван, сборник стихов, текстоведение и литературное источниковедение, рукопись-автограф.

Annotation: In this article, the life and work of one of the representatives of the literary environment of Kokand, Dost Muhammad Firoqi, his place in this literary environment, poet's book, "Example notebook of Uzbek literature", "History of Kokand and its literature", "Tazkirai Kayyumi" shows the extent to which the poet's literary activity is revealed, the issues that need to be addressed in the field of textual studies and literary source studies regarding his work.

Key words: Kokand literary environment, tazkira, anthology, devan, collection of poems, textual studies and literary source studies, autograph manuscript.

“Tazkirai Qayyumiy”da o'tmish shoirlar bilan bir qatorda ko'plab muallif bilan bir davrda yashagan hamda adabiy faoliyat bilan shug'ullangan shoirlar ham keltirilgan bo'lib, ularning ko'pchiligi Qo'qon adabiy muhiti vakillaridir. Bu davrda Asg'arali Hamroaliyev Charxiy boshchiligida faoliyat yuritgan Qo'qon adabiy muhiti Amiriy va Muqimiy kabi ulug' ustoz shoirlar davri adabiy an'analarga munosib voris sifatida ularning tarixiy-adabiy jarayonda erishgan yutuqlarini munosib davom ettira oldilar. Bu davrda badiiy ijod bilan shug'ullangan, nozik did va adabiy salohiyatga ega bo'lgan shoirlardan biri Do'st Muhammad Hoji Muhammad o'g'li Firoqiylidir. U o'z davrining yetuk shoirlaridan biri Mir Abdulla Zarraning shogirdi sanaladi.

Shoir ijodi deyarli tadqiq etilmagan. U haqida dastlabki ma'lumot beruvchi manba shoirning o'z devoni – "Devoni Firoqiy (g'azal va muxammaslari)" hamda kichik hajmli daftarga jamlangan

shoir she'rlarining to'plami bo'lib, hozirgi kunda shoirning avlodlari qo'lida saqlanmoqda. Qo'lyozmadagi she'rlar muallifning butun umrlik faoliyati davomida alohida qog'ozlarga yozib borilgan bo'lib, 1961-yildan boshlab devon tartibida ko'chirib chiqila boshlangan hamda 1964-yilga kelib nihoyalangan. Buni shoirning she'rlar ostiga avtointerpretatsiya holida qoldirib ketgan izohlari, she'rlar yozilgan, qayta ko'chirilgan sanalar ham ko'rsatib turadi. Bundan tashqari, devon ko'chirilgan daftar muqovasiga uning narxi sifatida kirill yozuvida "1961-yil 1-yanvar yangi narxi bilan 1 rubl 50 kopek" deya qayd etilgani ham devonning ushbu sanadan so'ng tartib berilganligiga dalolat beradi. Devondagi she'riy sanalardan kelib chiqib, shoir o'z ijodini 1925-yilda boshlagan deyish mumkin yoxud ushbu sanadan oldingi she'riy mashqlarini muallif o'z devoniga kiritmagan. Devondagi shoir tomonidan bitilgan eng birinchi she'r – 1925-yil 20-avgustda yozilgan bo'lib, 8 baytdan iborat [1. 10-11]. Eng oxirgi yozilgan she'rlar 1964-yilda bitilgan bo'lib, devonda ushbu yildagi she'rlardan 5tasi keltirilgan. Ular ichidagi eng oxirgi sana – 1964-yil 30-noyabr kuni bilan shoir Mahjurga atab yozilgan "Do'stdan do'stig'a do'stona mutoyiba" sarlavhasi ostida 10 bandlik muxammas ko'rinishidagi hajviya berilgan [1. 154-155]. 154-155-betlar Devon xati xushxat bo'lib, mayda nasta'liq yozuvida ko'chirilgan. Yozishda to'q qora rangdan foydalanilgan bo'lib, faqatgina ayrim o'rinlardagina qizil, ko'k kabi siyohlar qo'llanilgan. Daftardagi sahifalarning birinchi tomoni och sariq (tuxumsimon) rangda bo'lib, hech qanday chiziqlarsiz faqat bo'sh sahifa ko'rinishini namoyon qiladi. Ikkinchi tomoni katak chiziqlar ko'rinishida bo'lib, muallif sahifaning har ikkala tarafiga o'z she'rlarini zichlik bilan joylashtirgan. Sahifalar hajmi: 20x25sm. Qo'lyozma muqovasining orqa qismi yuqorisida, hali sahifalar boshlanmay turib, muallifning kirish so'zi sifatida ushbu to'rtlik keltirilgan:

بيلماقغه بولسه كيمنينگ كونگليده ايستياق،
 كورسون اوقوب سراسر ديوانيدور فراقى.
 قالدورماين، تينماين دفترني تولديورومين،
 مقسدني قلسه هاسيل، گر بولسه عمر باقى.
Bilmoqg'a bo'lsa kimning ko'nglida ishtiyoq,
Ko'rsun o'qub sarosar devonidur Firoqiy.
Qoldurmayin, tinmayin daftarni to'ldirurmen,
Maqsadni qilsa hosil, gar bo'lsa umr boqiy".

Shundan keyingi sahifaga devon nomi – "Devoni Firoqiy. G'azal va muxammaslari" sarlavhasi qo'yilgan. Raqamlash birinchi she'rdan boshlangan. Devonda birinchi bo'lib, "بسم الآه هل رحمن" "Bismillahir rohmanir rohiym" bilan "G'azali Firoqiy" nomi ostida 16 baytlik an'anaviy hamd g'azal kelgan. Devonning birinchi bayti:

بسم الآه هل رحمن ال رحيم حمدينگ ايتاي انشا،
 كرمليك پادشاهيم سين زبانيم ايلagl گويا.
"Bismillahir rohmanir rohiym hamding etay insho,
Karamlik podshohimsen, zabonim aylagil go'yo".

Bundan tashqari, 1958-yilda chustlik Abdusamadjon maxdumning Haj ziyorati taassurotlaridan iborat 12 bandlik muxammasi [1. 93-95], Yoriyning 7 baytlik g'azali [1. 106], Firoqiy g'azaliga Mahjur muxammasi [1. 131], Firoqiy she'riga Mahjurdan javob she'r [1. 153] kabi ko'rinishlarda zamondosh shoirlarning o'zaro adabiy aloqalarini ko'rish mumkin.

Devonda hammasi bo'lib 163ta she'r keltirilgan bo'lib, shundan 86ta g'azal, 32ta taxmis, 15ta ta'bi xud muxammas, 6ta nazira, 2ta masnaviy, 1ta she'riy noma, 3ta qasida, 1ta chiston, 1ta fard,

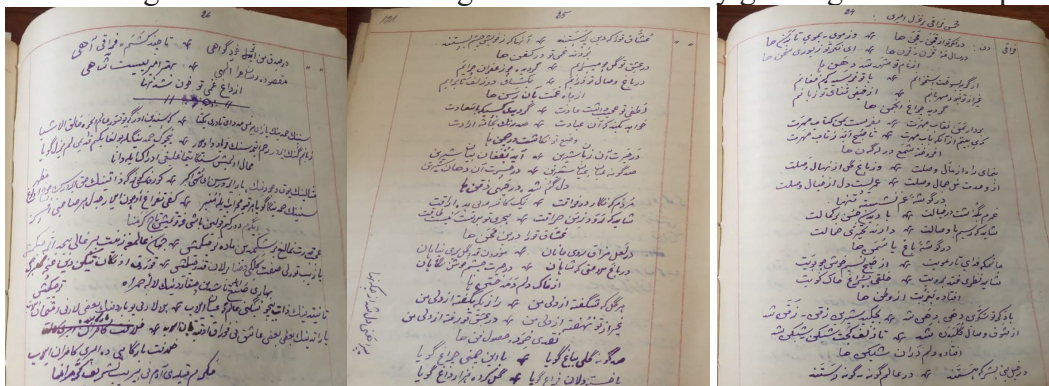
2ta tarix, 2ta hajviya, 8ta mushoira, 2ta she'riy noma (maktub), 1ta munojot, 1ta to'rtlik. Mushoiralarning 5tasi Charxiy, 3tasi Chustiy bilan amalga oshirilgan.

Devonda hammualliflikda yozilgan she'rlar ham uchraydi. Jumladan, "Ustodimiz Navoiy boralarida Charxiy hamda Firoqiydan" sarlavhasi ostida 6 bandlik muxammas berilgan bo'lib, she'r hazrat Alisher Navoiy vasfiga bag'ishlangan [1. 51-52]. Devonning o'ziga xosliklaridan yana biri nazmiy asarlar qatorida nasrning ham kelishidir. Devonning birgina o'rnida voqeiy hikoya keltirilgan bo'lib, unga "O'ratefalik shoir Partav hikoyasi" nomi berilgan [1. 85-87]. Shu bilan bir qatorda Firoqiy qalamiga mansub 17ta hikmatli so'z (aforizm) ham joy olgan.

4, 35, 50, 60, 106, 115, 134, 143-betlarda muallifning izohlari ko'rsatilgan. 141-142, 159-160, 177-sahifalar qirqib olingan, 157-159-160, 162-176, 178-196-sahifalar ochiq qoldirilgan. 199-200-betlar mundarija vazifasini o'tagan. Mundarija to'liq va mukammal emas, betartib holda. Devonda o'rni kelganda Firoqiyning she'rlari bilan bir qatorda boshqa shoirlarning she'rlaridan namunalar ham keltirib o'tilgan. Chunonchi, 27-sahifada shoirning "istar" radifli 9 baytli g'azalidan so'ng, Fuzuliyning quyidagi misralari keltirilgan:

خردمندیگه دایم عالم ایچره سر ایلار,
اسالیب فونون شعردان البتّه غافیل دور,
مونداق سر هم بر اوزگه عالم دور حقیقتده,
ایگّی عالامکیم میسرّ ایلاماق غایتده موشکولدیر.
Xiradmandiga doim olam ichra sir aylar
Asolib funun she'rdon albatta g'ofildur
Mundoq she'r ham bir o'zga olamdur haqiqatda
Ikki olamkim muyassar aylamoq g'oyatda mushkuldur [1. 27].

Shoir ijodi haqida ilk ma'lumot va she'rlaridan namunalarni taqdim etgan tazkira – Po'latjon Qayyumiyning "O'zbek adabiyoti namuna daftari" ("Turkiy she'rlar to'plami") asari bo'lib, zamondosh shoirlarga bag'ishlangan II jildida alohida fiqra ajratilgan. Lekin, shoir hayoti va adabiy faoliyatiga to'xtalilmay, "Firoqiydan" sarlavhasi ostida "Dar fikri tu az qaman Majnun ho..." misrasi bilan boshlanuvchi 16 banddan iborat "Muxammasi Firoqiy bir g'azali Amiriy" nomli tojikcha taxmisi, "Saning hamding yozoy berg'il madad, ey Qodiri yakto..." misrasi bilan boshlanuvchi Allohga hamd mavzusida bitilgan 4 bandlik Amiriy g'azaliga taxmisi taqdim etilgan.

Saning hamding yozoy berg'il madad, ey Qodiri yakto,
Ki sandin o'zga yo'qtur olam ichra Xoliq ul-ashyo,
Zabonim gung erur rahm etmasang faryod vovaylo,
Nechuk hamding-la bo'lg'oykim qadimi lam yazal go'yo,
Mahol o'lmish sanga yetmog'lig'i idrok ila dono.

*Misoling yo 'q-u, xirading bor erursen, ey shayxi Akbar,
Ko 'runmas ko 'zga zoting, Haq erursen cho 'x ulug' mazhar,
Sening hamdingga go 'yo har qayu mehrob ila minbar,
Gahi tufrog' uchun aylar jadal har sohibi afsun,
Egamdurkim qulin boshig'a tutmish toji karamno.*

*Ajab qudratnamolig' bir shikamdin moda, nar chekmish,
Jahon olamig'a ziynat bir oliy behad asar chekmish,
Yozib turli sifat kilki qazo birlan qadar chekmish,
Quruq ungan tikandin g'unchai gulbargi chekmish,
Bahoriy sub hila toshdin chiqording lolai hamro.*

*Tonitding zot pechuningni olamg'a ayon aylab,
Balolarni yubording ba'zilarni imtihon aylab,
Yarotding ba'zi oshiqni Firoq o'tida qon aylab,
Xilofat borgohida Amiri komron aylab,
Mukarram qilding Odamni berib sharifi karamno [2. 24-26].*

Mazkur hamd taxmis shoir devonidagi ikkinchi she'r bo'lib, Po'latjon Qayyumiy o'z asariga she'rni devondan aynan ko'chirgan [1.3]. Po'latjon Qayyumiy va Do'st Muhammad Firoqiy yaqin aloqada bo'lib, ikki o'rtada do'stlik rishtalari bo'lgan.

Shoir haqida ma'lumot beruvchi ikkinchi manba – Po'latjon Qayyumiyning “Xo'qand tarixi va uning adabiyoti” antologiyasi bo'lib, muallif asar bosh qismlarida “قوفان شہري ورياني اترافيدہ بولگن” “Qo'qon shahari va rayoni atrofida bo'lgan shoirlar (XIX nchi asr I nchi yarmi)” sarlavhasi o'zining eng qadrdon shoir do'stlari va zamondoshlari sanalgan besh nafar shoir qatorida Firoqiyning ham keltirib, u haqida o'zining quyidagi muxtasar fikrini bayon qiladi: “اسلي چوستليک. زکاتوکہ چي” “Asli chustlik. Zakotovkachi” [3.3]. Do'st Muhammad Firoqiy Chustda tug'ilgan va umrining dastlabki qismi shu shaharda kechgan. Keyinchalik otasi – Hoji Muhammad o'z oilasini olib Xo'qand shahri Sarmazor dahasi Toshkandlik mahalla Yangi hayot ko'chasiga ko'chib kelgan. Mulla Do'st Muhammad ham otasi kabi qassobchilik hunari bilan umrguzaronlik qilgan. Bu yerda mazkur ma'lumotlarga ishora qilingan.

Firoqiy haqida ma'lumot beruvchi navbatdagi manba Po'latjon Qayyumiyning “Tazkirai Qayyumiy” asari bo'lib, tazkiraning to'rt o'rnida shoir to'g'risidagi faktlarni uchratish mumkin:

1. Partaviy I fiqrasida shoir adabiy aloqa olib borgan ijodkorlar haqida to'xtalanganida لاري شاعر مولاً حيدر شيدا و شاعر فراقی، چرخيلار إله دوستانه الاقه، بولميش دور: “Shoir mulla Haydar Shaydo va shoir Firoqiy, Charxiylar ila do'stona aloqalari bo'lmishdur” [4. 490].

2. Andijonlik Mahjur II (Muhammadjon Is'hoqxon o'g'li) fiqrasida uning ijodidan namunalar berar ekan shoirning “mayliga” radifli g'azalini taqdim etishda: “بو غزل هم محمد جان محجور دندور” “Bu g'azal ham mulla Muhammadjon Mahjurdandur (Shoir Firoqiy tomonidan muxammas et(il)mishdur)”,-deya qo'shimcha ma'lumotni taqdim etadi [4. 589-590]. Mazkur muxammas “Devoni Firoqiy”da “مولانا محجورنينگ غزل لاريگه مخمس” “Mavlono Mahjurning g'azallariga muxammas” sarlavhasi bilan Mahjurning “ichra” radifli 5 baytli g'azaliga Firoqiy muxammasi [1. 130], Firoqiyning “meyoyad” radifli 7 baytli tojikcha g'azaliga Mahjur taxmisi – “فراقی غزليگه انديجان ليک شاعر محجورنينگ مخمسي” – “Firoqiy g'azaliga andijonlik shoir Mahjurning muxammasi” [1. 131], “محجور غزليگه مخمسي فراقی”, “Mahjur g'azaliga muxammasi Firoqiy” 7 bandlik taxmis [1. 132-133] keltirilgan.

Devonda Mahjur haqida ushbu ma'lumot berilgan: "1963-yil 10-sentabrda mani o'g'lum Qo-dirjon Do'smatuf sayohat bilan O'shga borib, O'shni xatib-imomi Mahjur Muhammadjon max-dumni ziyoratlariga kirib borishi bilan ul kishi qoshig'a turgan vaqtida, firoq o'lkasidin salom olib keldim, degach tanib qaytadan ko'rushub, o'g'ulchani so'zidan "assalom" olib, tubandagi g'azalni yozib menga 1-oktabrda Xo'qandga yubordilar. Kamina qo'liga tekkach, bir soat chama-sida muxammas bog'lab, yana O'shga yuborildi. Shundan iborat. Muxammas orqasida" [1. 143]. 7 baytli Mahjur g'azalidan so'ng [1. 143], "مولانا محجوريغه مخمسي فراقى", "Mavlono Mahjuriyg'a muxammasi Firoqiy" nomi ostida "Kelib qo'limg'a yetub javodnoi dildor..." misrasi bilan boshlanuvchi 7 band taxmis [1. 144-145], "مقصد ني ايديگه محجوردن تضمين", "Maqsad ne ediga Mahjurdan tazmin" sarlavhasi bilan 26 bayt masnaviy [1. 148-150], "خواقندليك توره", "Xo'qandlik To'raxon maktubiga Mahjurdan javob" nomi ostida Mah-jurning 7 baytli "to'ram" radifli g'azali [1. 153], "دوستدن دوستيغه دوستانه موليبي", "Do'stdan do'stig'a do'stona mutoyiba" salavhasi bilan 10 bandli muxammas ko'rinishidagi Firoqiyning Mahjurga hajviy she'ri berilgan [1. 154-155]. Lekin Mahjurning "mayliga" radifli she'riga bog'langan tax-mis keltirilmagan. Po'latjon Qayyumiy ushbu she'rni biror boshqa manbadan ko'chirgan yoxud mazkur she'r shoir devoniga kirmay qolgan.

Andijondan yetishib chiqqan shoirlar hayoti va ijodi bilan maxsus shug'ullangan D.Abdulla-yevaning "Tazkirai Qayyumiy" asarida Andijon shoirlari haqida" maqolasida ham Mahjur xususi-da fikr bildirilganida "Tazkirai Qayyumiy"dagi ma'lumotlar aynan keltiriladi va uning "mayliga" radifli she'riga Firoqiy muxammas bog'lagani aytiladi [5. 55-62]. Yuqorida Mahjuriyning O'sh shahrida imom-xatib lavozimida ishlagani, Mahjuriy va Firoqiyning bir-birlari bilan o'zaro xat almashinuvlari, xat vositasida bir-birlariga o'z she'rlarini yuborishlari, bir-birlarining she'rlari-ga taxmis bog'lashlari borasida so'z yuritilgan edi. Muhammadxon Mahjuriyning o'g'li Maq-sudxon Muhammadxon o'g'li qo'lida saqlanayotgan shoirning avtograf devonidan "Yuborsam tinglag'aymu, yuzlari chun lolazorimg'a?.." misrasi bilan boshlanuvchi 9 band, "Der erdim olam ichra kori ziyon o'zumdur..." misrasi bilan boshlanuvchi 5 band, "Tushib shavq o'ti, ko'rgach xotirimga xushnamo maktub..." misrasi bilan boshlanuvchi 7 bandlik Firoqiy g'azallariga taxmis-lar hamda "Kelib tegdi ikkinchi xatingiz biz benavolarg'a..." misrasi bilan boshlanuvchi Firoqi-yga bag'ishlangan 11 baytlik she'riy maktub o'rin olgan bo'lib, ularning barchasi O'sh shahrida yurgan chog'larida yozilib, Firoqiya yuborilgan.

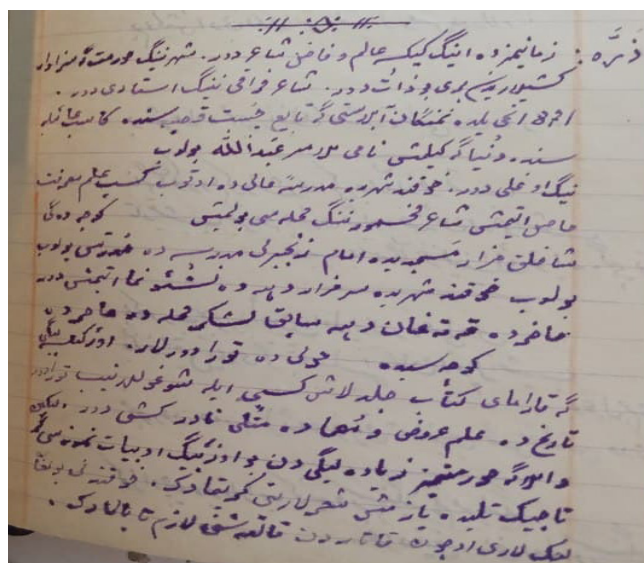
Andijon viloyat tarixi va madaniyat muzeyi ilmiy xodimi I.Madgazyevning sa'y-harakatlari bilan shoir devoni 2019-yilda "Visoling orzusi" nomi bilan chop etildi [6]. Ushbu nashr devon tar-tibida berilgan bo'lib, dastlab g'azallar o'rin olgan. Shoirning yuqoridagi "mayliga" radifli she'ri yetmishta g'azalning yigirma to'rtinchisi bo'lib keladi. Nashrda radifi "maylingiz" bo'lib kel-gan mazkur g'azal yetti baytdan iborat bo'lib, shoir tomonidan 1944-yilning 8-iyunida Andijonda bitilgani aytilgan [6. 31]. Tazkirada parcha sifatida to'rt bayti keltirilgan. Uchinchi bob birinchi misrasi tazkirada: "لايلي ديك ميهر و محبت باغلاب, اي جانا سيزه", "Laylidek mehr-u muhabbat bog'lab, ey jono siza", -deyilsa [4. 590], devonda: "Laylidek mehr-u muhabbat bog'lab, ey jonon, menga", -deb berilgan [6. 31]. Har ikki misra ham baytning keyingi misrasi bilan birlashib, umumiy mazmunni saqlay olgan. 4-6-baytlar tazkiraga kiritilmagan:

*Siz bahori lutfdan ochib dilimning g'unchasin,
Naxli umrim qahr ila so'ldursangiz ham maylingiz,*

*Vaslingiz kayfi bilan mast aylab, olib aqlimi,
Harna hukm aylab, bo'yunsundirsangiz ham maylingiz.*

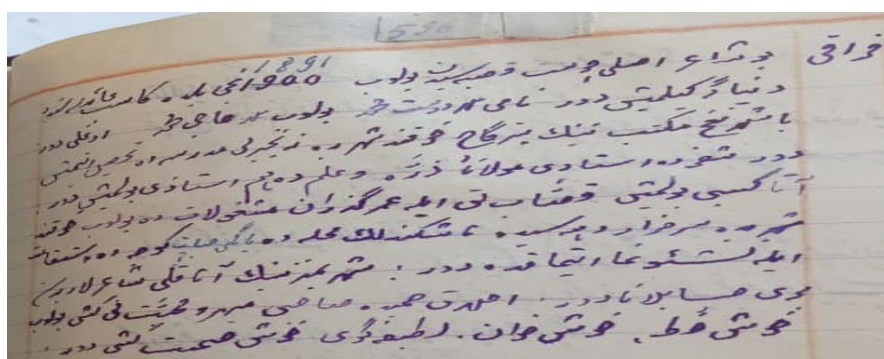
*Zulfingiz zanjiri ichra bir yo'li chirmab meni,
Qatlima dori g'azab qurdursangiz ham maylingiz* [6. 31].

3. Firoqiy haqida keyingi ma'lumotlar uning ustozlari, Qo'qon adabiy muhitining yetuk vakillaridan biri – Zarra fiqrasida keltirilgan.

“Zarra zamonamizda eng keksa olim va shoirdur. Shaharning hurmatga sazovor kishilaridan biri bu zotdur. Shoir Firoqiyning ustozidir. 1871Inchi yilda Namangon o‘blastiga tobe Chust qasabasinda kosib oilasinda dunyoga kelmish, nomi mulla Mir Abdulladur. Xo‘qand shaharida madrasai Oliyda o‘qub, kasbi ilm-ma‘rifat hosil etmish. Shoir Maxmurning mahallasidagi ko‘chada Shohliq mozar masjidida imom, Zanjirli madrasada mudarris bo‘lub, Xo‘qand shaharida Sar-mozor dahasida nash‘-u namo etmishdur. Hozirda Qatag‘on mahalla sobiq Lashkar mahallada turadur. O‘z keksaligiga qaramay kitob jildlash kasbi ila shug‘ullanib turadur. Tarixda, ilmi aruz va muammoda misli nodir kishidur. Lekin, domullamizga hurmatimiz ziyodaligidan bu “O‘zbek adabiyoti namunasi”ga tojik tilida yozmish she‘rlarini kiritmadik. Xo‘qandli bo‘lganliklari uchun qatordan qoldirishni lozim topmadik” [4. 590].

4. “Tazkirai Qayyumiy” II jildining №6-fiqrasi Firoqiyga bag‘ishlangan va shoirning “Sunbul soching savdosini aylay hikoyati...” misrasi bilan boshlanuvchi 5 bandlik ta‘bi xud muxammas, “kamdan-kam” radifli 8 baytli g‘azal, “Qayu gulshan gulisen oy jamoli...” misrasi bilan boshlanuvchi 8 baytli g‘azal, Charxiyning “shirin” radifli g‘azaliga bog‘lagan 10 bandlik taxmisi, Mahjurning yetti baytli “mayliga” radifli g‘azaliga bog‘lagan taxmisining to‘rt bandi berilgan [4. 596-601].

“Firoqiy – bu shoir asli Chust qasabasidan bo‘lib, 1891nchi yilda kosib oilasida dunyoga kelmishdir. Nomi mulla Do‘st Muhammad bo‘lub, mulla Hoji Muhammad o‘g‘lidir. Boshlang‘ich maktabning bitirgach, Xo‘qand shaharida Zanjirli madrasasida tahsil etmishdur. She‘rda ustoz mavlono Zarra va ilmida ham ustoz bo‘lmishdur. Ota kasbi bo‘lmish qassoblig‘ ila umrguzaron mashg‘ulotda bo‘lub, Xo‘qand shaharida Sarmazor dahasida Toshkandlik mahallada Yangi hayot ko‘chada istiqomat ila nash‘-u namo etmoqdadir. Shaharimizning atoqli shoirlaridan biri hisoblanadur. Axloqi hamida, sohibi mehr-u muhabbatli bo‘lub, xushxat, xushxon, latifatgo‘y, xushsuhbat kishidir. Bu muxammas mavlono Firoqiyning nashidai ta‘bidandur” [4. 596].

“Sunbul soching savdosini aylay hikoyati...” misrasi bilan boshlanuvchi 5 bandlik ta‘bi xud muxammasi shoir devonidagi 61-she‘r bo‘lib, 1943-yilning 10-avgustida yozilgan. Shoir unga “سنبل ساچینگ” “Sunbul soching...” deb nom bergan [1. 147-148]. Birinchi misra devonda: “سنبل ساچینگ سوادینی ایلائی حیکایتی” “Sunbul soching savdini aylay hikoyati”, -deyilgan [1. 147]. Sochning savodi, ta‘limi g‘aliz bo‘lib, g‘azal mazmuniga putur yetkazadi. Aftidan, shoir tomonidan she‘rni ko‘chirish chog‘ida beixtiyor yo‘l qo‘yilgan imloviy xatolikka o‘xshaydi. Tazkiranavis uni o‘z asariga ko‘chirish paytida “سنبل ساچینگ سوادینی ایلائی حیکایتی” “Sunbul soching savdosini aylay hikoyati”, -deya to‘g‘rilab ketgan [4. 596]. Birinchi band oxirgi misrasi tazkirada: “راستین دیگل ایمسو,” “Ro‘stin degil emasmu, oyo jonlarni ofati” deyilsa [4. 596], devonda: “راستین دیگل,” “Ro‘stin degil emasmu, ungan jonni ofati”, -deb berilgan [1. 147].

Ikkinchi band ilk misra: “سین سین تمامی جان ایله جانان یگانه سی” “Sensen tamomi jon ila jonon yagonasi” [1. 147] – tazkirada – “سین سین تمامی جان ایله جانان یگانه سی” “Sensen tamomi jonim-u jonon yagonasi”, - deya o‘zgarishga uchragan [4. 596]. Uchinchi band ikkinchi misra shoir fiqrasida: “یغلایدی دیده سیدین آقیب ابری نوبهار” “Yig‘laydi diydasidin oqib abri navbahor”, - deyilsa [4. 597], devonda: “یغلایدی دیده سیدین آقیب یاشی ششقتار” “Yig‘laydi diydasidin oqib yoshi shashqator”, - deb berilgan [1. 148]. “تسلیم اولوردی سнга شهی خاهیدور گدا” “Taslim o‘lurdi sanga shahi xohidur gado” [1. 148] misrasida “خاهیدور گدا” “xohidur gado” qismi tazkirada: “یاکی هر گدا” “yoki har gado”, -deya to‘g‘rilab ketilgan [4. 597].

Shoirning “kamdan-kam” radifli g‘azali devonda yetti bayt, tazkirada sakkiz bayt holida berilib, 1-3-baytlar bir-biriga aynan mos keladi. To‘rtinchi baytda ayrim juz‘iy farqlar ko‘zga tashlan-sa-da, lekin umumiy mazmun yagona. Da‘stlabki misra: “وفا کوز توتمگیل دلدار مین دیب جان نیثار ایتسه” “Vafo ko‘z tutmag‘il dildor men deb jon nisor etsa” [1. 10] – tazkirada – “وفا کوز توتمگیل دلدار مین دیب” “Vafo ko‘z tutmag‘il dildor men deb lof so‘z etsa”ga o‘zgargan [4. 598]. Ushbu baytning keyingi misrasi: “امید ایتمه وفانینگ تاپماغینگ دوشوار, کمدن-کم” “Umid etma vafoning topmog‘ing dushvor, kamdan-kam” [1. 10] dagi “vafoning topmog‘ing” uslubiy g‘alizligi tazkirada: “امید ایتمه وفانینگ تاپماغینگ دوشوار, کمدن-کم” “Umid etma vafo topmoqlig‘ing dushvor, kamdan-kam” holida o‘zgartirish orqali berilib to‘g‘rilab ketilgan [4. 598]. Beshinchi misra devonda quyidagicha:

مديج اویر گنیرازاب نسح پوک انشأ کیلضرغ

تانر سندن قچان کیتکندہ بازار کمدن-کم.

G‘arazlik oshno ko‘p husn bozoring rivojida,

Tonar sandan qachon ketkanda bozor kamdan-kam [1. 10].

Tazkirada esa quyidagi holatda ko‘rishimiz mumkin:

چمئینگ چیه ره چاغي چیرایی گلگه حسنبن دور,

چاپائینگ چاکیدین چنگ چیقماغي دوشوار کمدن-کم.

*Chamanning chehra chog'i chin chiroyi gulga husnbondur,
Choponning chokidin chang chiqmog'i dushvor kamdan-kam* [4. 598].

Keyingi bayt tazkirada shunday yozilgan. Ushbu bayt devonda uchramaydi:

وفاسيز بو جحان زيباسيگه دل بيرمه كوپ زينهار,
تاپالمستين قيديرمه ياري بي آزار كمدن-كم.
*Vafosiz bu jahon zebosiga dil berma ko'p zinhor,
Topolmassen qidirma yori beozor kamdan-kam.*
يشورگل ايچكي سرنى ايتمه گل هر كيمنى محرم ديب,
حقيقي دوست بولگن محرمي اسرار كمدن-كم.

Yashurgil ichki sirni etmagil har kimni mahram deb,

Haqiqiy do'st bo'lgan mahrami asror kamdan-kam [4. 598], -bayti tazkirada yettinchi, devonda oltinchi bayt bo'lib kelgan. Faqat devonda "surning dimghil" "sirni etmagil" birikmasi "siring demag'il" deb berilgan [1. 10]. Maqtaning devon va tazkiradagi versiyalari shakliy va mazmuniy jihatdan bir-biridan butunlay farq qiladi. Jumladan, bayt devonda quyidagicha keladi:

حقيقي آشنالارنى فراقيده ادا دورمن,
جهاني سير قىلدېم دوست بي آزار كمدن-كم.
*Haqiqiy oshnolarni Firoqida adodurman,
Jahonni sayr qildim do'st beozor kamdan-kam* [1.10].

Tazkirada mazkur bayt tubandagicha keladi:

فراق اوتيده كويدېم تاپمديم چين ياري جانيمنى,
مجازيلارده يوق چين طالبيبي ديدار كمدن-كم.
*Firoq o'tida kuydim topmadim chin yori jonimni,
Majoziylarda yo'q chin tolibi diydor kamdan-kam* [4. 598].

Ushbu g'azalning tazkira va devonda kuzatilgan farqli jihatlaridan kelib chiqib shunday xulosaga kelish mumkinki, tazkira 1953-1960-yillarda tuzilgan, devon esa Firoqiy tomonidan 1961-1964-yillarda tartib berilgan. Shu sababdan "kamdan-kam" radifli g'azal tazkiraga ko'chirilayotgan vaqtda she'r muallifining qoralama nusxasidan olingani, devonga kiritish oldidan esa tahrir etilgani haqiqatga yaqin.

Shoirning "Qayu gulshan gulisen oy jamoli..." misrasi bilan boshlanuvchi 8 baytli g'azali devon va tazkirada bir xil holatda kelgan [1. 598-599].

Charxiyning "shirin" radifli g'azaliga bog'langan taxmisi birinchi bandi uchinchi misrasida "dilda" ("دلده") so'zi "dilga" ("دلگه") deb berilgan [4. 599]. Ikkinchi band uchinchi misrada "bilki" ("بلكى") so'zi "dilda" ("دلده") deya ko'chirilgan bo'lsa [4. 599], devonning o'zida ham "etarda" ("ايترده") ikki marta qo'llanilgan [1. 59]. To'rtinchi bandning so'nggi misrasi "Umr shirin chinakam hamma ro'zgor shirin" [1. 59] tazkiraga: "Umr shirin chinakam hamda ro'zgor shirin", -deya ko'chirilgan [4. 600]. Natijada uslubiy g'alizlik yuzaga kelgan. Keyingi misraning ko'chirilishida "biza" ("بزه") so'zi tushib qolgan.

Oltinchi band misralarida takrorlanuvchi "bilan" so'zi ushbu bandning har bir o'rnida "ilan" ("ايلان") deb olingan. Tazkirada ushbu bandning uchinchi misrasi: "Muhabbat ahlige har vaqt nigor ilan shirin", -deyilsa [4. 600], devonda "har vaqt" ("هر")

زمانه مز”) so’zi “bilkim” (“بلکیم”) holida kelgan [1. 59]. Yettinchi band to’rtinchi misrasi: “زمانه مز”, -bo’lsa [1. 60], tazkira-da “zamonamiz” (“زمانه مز”) so’zi “zamonadur” (“زمانه دور”) deya yozilgan [4. 600]. Sakkizinchi band oxirgi misrasi devonda: “قلمکش اهلیگه حورمت و عتیبار شیرین”, -deya keltirilib, tazkirada: “قلمکش اهلیگه حورمت و عتیبار شیرین”, -deb ko’chirilgan. O’ninchi band uchinchi misrasi ikkala manbada tamomila o’zgacha:

فراقی, او یلامه گل پیشه ده ایمس دیب شعر.

Firoqiy, o’ylamagil peshada emas deb she’r [4. 601].

فراقی, ایلا دی چرخي نظمینی تقریر.

Firoqiy, o’ylamagil peshada emas deb she’r [1. 60].

Mazkur muxammas ostiga muallif tomonidan “27.12.1957.” sanasi qo’yilgan bo’lsa [1. 60], tazkiranavis she’rni ko’chirib olgan vaqti sifatida tazkira qo’lyozmasida “28.12.1957.” sanasini keltiradi [4. 601]. Demak, Firoqiy ushbu she’rini bitgan kunining ertasigayoq Po’latjon Qayyumiyga ko’rsatgan. Bu ham ushbu ikki adabiyot muhibining naqadar yaqin do’stona aloqada bo’lganligini isbotlaydi.

Tazkirada Firoqiyni eng so’nggi she’ri sifatida Mahjurning “mayliga” (“maylingiz”) radifli g’azaliga aytgan taxmisidan to’rt bandi keltirilgan bo’lib, mazkur bandlar Mahjur fiqrasida keltirilgan ushbu she’rning to’rt baytiga bog’langan bo’lib, yuqorida ta’kidlanganidek, Firoqiy devonida mazkur muxammas uchramaydi. Ushbu taxmis Po’latjon Qayyumiy tomonidan boshqa manbadan ko’chirilgan yoki Firoqiy uni o’z devoniga kiritmagan deb taxmin qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. *Firoqiy. Devoni Firoqiy (g’azal va muxammaslari)*. –Qo’qon: Bahtiyorjon Do’smatov shaxsiy kutubxonasi.
2. *Po’latjon Qayyumiy. O’zbek adabiyoti namuna daftari (avtograf)*. –Qo’qon: Buyuk allomalar muzeyi, №953.
3. *Po’latjon Qayyumiy. Xo’qand tarixi va uning adabiyoti (avtograf)*. –Toshkent: O’zR FA ShI Qo’lyozmalar fondi, №10041.
4. *Po’latjon Qayyumiy. Tazkirai Qayyumiy (avtograf)*. –Toshkent: O’zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi Qo’lyozmalar fondi, №734 inv.
5. *Abdullayeva D. “Tazkirai Qayyumiy” asarida Andijon shoirlari haqida*. –Qo’qon: Qo’qon adabiy muhiti va Uchinchi Renessans xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari, 2022.
6. *Муҳаммадхон Маҳжурӣ. Висолинг орзуси (Наишга тайёрловчилар: Мақсудхон Муҳаммадхон ўғли, Искандаршоҳ Мадағазиев)*. –Тошкент: Академнашр, 2019. –304 б.